

ЕМОЦИЈЕ ИСПОД КАМЕНА: ОТКРИВАЊЕ ОСЕЋАЈНОСТИ ЉУДИ ИЗ РАНЕ ПРАИСТОРИЈЕ

Милица Митровић

Археолошка збирка, Филозофски факултет,
Универзитет у Београду

e-mail: mmitrovi@f.bg.ac.rs	Прегледни рад
Примљено: 28. 5. 2023.	УДК: 159.942:902/904
Прихваћено: 13. 7. 2023.	572.1/.4:316.72]:903

Апстракт: Емоције, кључне за одвијање свакодневног живота, препознате су као значајне за проучавање у многим областима. Ипак, постоји тек мали број археолошких радова о праисторијском раздобљу који за главну тему имају емоције. У овом раду представљају се могућности с намером подржавања бројнијих истраживања емоција у археологији уопште и нарочито праисторијским прелитерарним периодима. Досадашња сазнања о емоцијама људи од палеолита до неолита сагледана су критички кроз преглед теоријских приступа и резултата проучавања емоција са аспеката психологије, антропологије и биологије. У складу са тим, ауторка предлаже смернице за будућа испитивања емоција у прошлости, истичући да је неопходно да прихватимо постојање 1) универзалних емоција, или бар њихових основних карактеристика, 2) колективних и групних емоција у оквиру заједница, 3) снажну повезаност емоција с материјалном културом и целокупним живим и неживим окружењем. Археологија може да пружи интердисциплинарни допринос проучавању емоција ширењем видика, разумевањем некадашњег понашања појединаца, као и друштвених токова и развоја култура.

Кључне речи: емоције, праисторија, камено доба, хоминини, еволуција, материјалност, основне емоције, колективне емоције, ловачко-сакупљачке заједнице

„Од изградње Лепенског Вира Iа *страх* од спољњег света и околног простора бива замењен *страхом* од успостављене структуре живота у границама насеља, тј. унутар стабилизоване културе” (Срејовић 1969, 93)¹.

Увод

Емоције се помињу тек узредно у археолошким радовима, а ипак се у тим наводима наглашава њихов значај за реконструкцију живота људи у прошлости. Истражују се уз опште токове археологије током последње две

¹ Међу најранијим сусретима ауторке са стручном археолошком литературом били су радови Д. Срејовића, који су били стимулус жељи за истраживањем питања палео(етно)психологије.

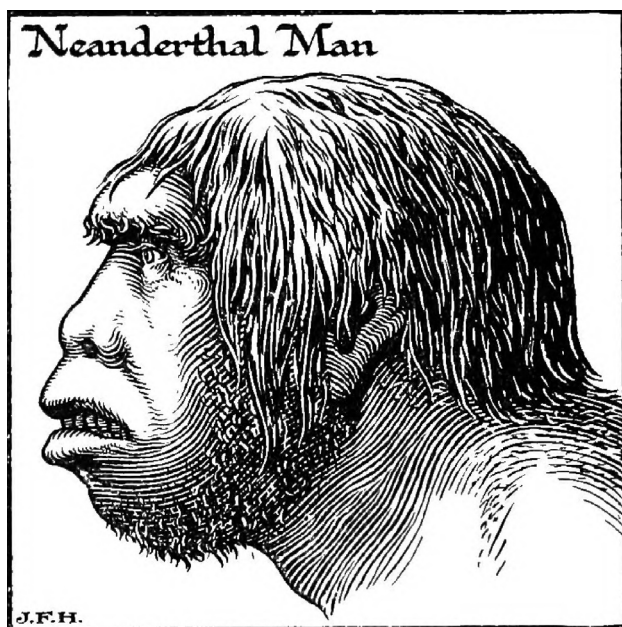
Сл. 1. Мајка неандерталка са бебом, детаљ дијараме, фото: Jaroslav A. Polák, снимљено у Anthropos Pavilion, Брно, Чешка
<https://commons.wikimedia.org/w/index.php?curid=86608408>

Fig. 1. Neanderthal mother with her baby, detail of a diorama, by Jaroslav A. Polák photographed in Anthropos Pavilion, Brno, Czech Republic
<https://commons.wikimedia.org/w/index.php?curid=86608408>

деценије, пратећи парадигме из области психологије и антропологије. Ипак, емоције и осећања су тема тек малог броја радова који се баве праисторијским раздобљима.

Значај проучавања емоција

Емоције са различитих аспеката проучавају психолози, антрополози, лингвисти, неуролози, психијатри, филозофи, социолози, географи, приматолози, политиколози... Њихово разумевање је кључно и са биолошког становишта проучавања функционисања јединке (како људи, тако и осталих сисара) и са друштвеног аспекта одвијања живота у оквиру заједнице. Емоције су интегрални део нашег појединачног бића и свакодневице, али и колективна карактеристика група, заједница и друштва којима припадамо. Оне се развијају и мењају у складу са одговарајућим биолошким и друштвеним контекстима, и утичу на њихова својства кроз узрочно-последични однос. Иако су емоције одговарајућа област проучавања у археолошком дело-

Сл. 2. Неандерталац, илустрација Ј. Ф. Хоррабин 1923. године, јавни домен, преузето се Wikimedia Commons: https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/c/cb/Neanderthal_Man_-_The_Outline_of_History%2C_H.G._Wells.png

Fig. 2. Neanderthal man, illustrated by J. F. Horrabin in 1923, public domain, via Wikimedia Commons: https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/c/cb/Neanderthal_Man_-_The_Outline_of_History%2C_H.G._Wells.png

кругу, њима се мало бавимо, чак их избегавамо, а ипак их намећемо људима из прошлости нарочито при реконструкцијама.

Аустралопитеци се представљају као замишљени, или уз благи осмех, неретко безизражајни². Разноврсније емоције су приписане врстама људи из млађих раздобља. Са пуно љубави и топлине, неандерталка се савила над својом бебом, којој израз лица одаје сигурност и усхићеност у мајчином присуству (сл. 1). На ранијим представама су махом мушкарци, као озбиљни, сурови и неустрашиви ловци (сл. 2). Приказани израз лица и

² Погледати:

[https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Australopithecus_sediba_\(Fundort_Malapa\).jpg](https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Australopithecus_sediba_(Fundort_Malapa).jpg),

<https://humanorigins.si.edu/evidence/human-fossils/species/australopithecus-afarensis>,

<https://news.umich.edu/lifelike-full-size-reconstruction-of-extinct-human-relative-acquired-for-new-u-m-natural-history-museum/>,

[https://en.wikipedia.org/wiki/Lucy_\(Australopithecus\)#/media/File:Bienvenida_al_Museo_de_Lucy.jpg](https://en.wikipedia.org/wiki/Lucy_(Australopithecus)#/media/File:Bienvenida_al_Museo_de_Lucy.jpg),

<https://digitalcollections.amnh.org/archive/Lucy-and-her-mate--australopithecus-afarensis--reconstruction-by-John-Holmes-under-the-direction-of-Ian-Tattersall-2URM1T1J1E7.html>

Дарвин / Darwin	Плачик / Plutchik	Екман / Ekman	Панксепп & Бајвен / Panksepp & Biven	Срауф / Sroufe
безвољност, анксиозност, туга, жал, очајање, потиштеност low spirits, anxiety, grief, dejection, despair	туга sadness	туга sadness	паника/ жалост – туга panic / grief – sadness	
радост, полет, љубав, нежна осећања, посвећеност joy, high spirits, love, tender feelings, devotion	радост joy	радост enjoyment	игра – друштвена радост / play – social joy	радост / joy
развишање, медитација, лоша ћуд, мрзовоља, одлучност reflection, meditation, ill-temper, sulkiness, determination				
мржња и бес hatred and anger	бес / љућња anger	бес / љућња anger	бес / љућња rage / anger	бес љућња anger
надменост, презир, гађење, кривица, понос disdain, contempt, disgust-guilt, pride	гађење disgust	гађење, презир disgust, contempt		
изненађење, запрепашење, страх, престрашеност surprise, astonishment, fear, horror	страх fear	страх fear	страх – анксиозност fear – anxiety	страх fear
пањња према себи, срамота, стид, скромност: поцрвенети self-attention, shame, shyness, modesty: blushing				
	очекивање – предвиђање anticipation		тражење – очекивање seeking – expectancy	
	изненађење surprise	изненађење surprise		
	поверење / trust		брижност – одгајање care – nurturing жудња – сексуално узбуђење lust	

Табела 1. Основне емоције према различитим ауторима

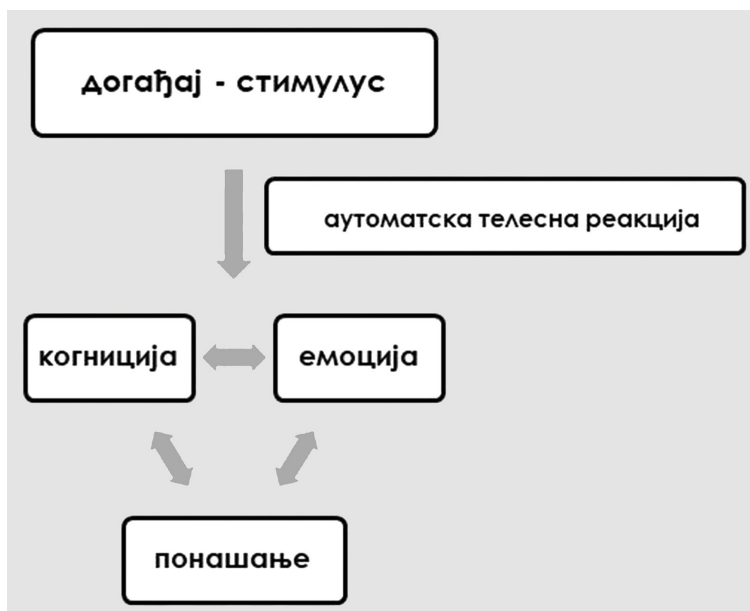
Table 1. Basic emotions according to various authors

гестови указују на доживљене емоције. Како можемо да знамо шта су људи из давне прошлости осећали, без њиховог личног сведочанства? Као археолози, ослањамо се на материјалне остатке и савремене аналогije за извођење закључака о некадашњем понашању и одговарајућим когнитивним активностима. На исти начин, понашање је повезано са емоцијама.

У овом раду кроз интердисциплинаран приступ испитујем могућности истраживања емоција у праисторијским прелитерарним периодима уз критички преглед досадашњих сазнања о емоцијама људи од палеолита до неолита.

Дефинисање емоција

Емоције, као феномен, проучавали су филозофи стотинама година, све до 19. века када постају предмет научног изучавања као главна компонента понашања. У то време се успоставља психологија као научна, истраживачка област (као и археологија). Значај емоција истакао је најпре Чарлс

Сл. 3. Основни механизам настанка емоција

Fig. 3. The basic mechanism of emotion generation

Дарвин у књизи *Изражавање емоција код људи и животиња* (*The expression of the emotions in man and animals*, Darwin 1899), која је објављена 1872. године. Дарвин је уочио да постоје и културне разлике и сличности међу емоцијама. Сматрао је да емоционални израз треба проучавати код деце јер су њихове емоције природне и интензивне, затим код ментално поремећених особа јер су страствени и не могу се контролисати, и код животиња јер их не могу сакрити. Поставио је смернице упућујући на проучавање израза лица и међукултурних разлика. Заговарајући биолошку утемељеност емоција, сматрао је да постоје оне основне, и код људи и животиња, и описао их је појединачно као модуле представљајући их у посебним поглављима у књизи (в. табелу 1) уз богате илустрације.

Опште је прихваћено становиште да емоције настају након опажања унутрашње или спољашње промене (сл. 3, на основу Willson and Branch 2006, 17). Јавља се несвесна телесна реакција, а затим и свест и емоција о опаженом, што прати и одговарајуће понашање. Когниција, емоције и понашање су повезани и међузависни, на индивидуалном и групном нивоу: емоције обезбеђују преживљавање појединцу упозоравајући га на опасности и осигуравају опстанак и развој заједнице својом улогом у уређивању друштвених односа (Willson and Branch 2006, Kotrschal 2013). Непостојање

сагласности о структури механизма њиховог настанка водило је до разноврсних приступа проучавања и бројних теорија, што отежава дефинисање емоција.

Виселова (Whissell 2023, 15–16) сумира досадашња истраживања како би уобличила дефиницију, одређујући емоције као реакцију, односно одговор на стимулус, при чему оне укључују физиолошке (телесне и моздане) активности, помажу опстанак појединцу, односно имају адаптивну улогу, у интеракцији су са когницијом (мислима), делимично су урођене а делимично научене, и подложне културним и друштвеним утицајима и правилима.

У зависности од теоријског приступа, анализирају се разноврсна сведочанства ради процене и мерљивости емоција: бихевиорална, физиолошка, неуропсихолошка, језик и самопроцена (Ortony et al. 2022, 22). Теорије о емоцијама се могу поделити у две велике групе (Engelen et al. 2009, Whissell 2023, 146–150). Једне су у основи биолошке и подразумевају основне емоције засноване на урођеним биолошким емоционалним механизмима. Друге су теорије вредновања које истичу значај когнитивног процеса евалуације стимулуса и којима се објашњавају културне и семантичке измене биолошких емоционалних процеса. Сматрају да се сличне ситуације могу доживети другачијим емоцијама у зависности од процене. Представљају се различитим моделима емоционалног тока, који су махом сагласни о повезаности когниције, емоције и телесних одговора. Овакав функционалистички приступ објашњава емоције као функцију коју индивидуални систем усваја у оквиру регулационих активности у циљу одржавања хомеостазе. Интеграцијом ових теорија се повезују емоционалне сензације са емоционалним концептима, односно стиче увид у односе између основних урођених и сложених научених емоционалних процеса. Котршал (Kotrschal 2013) повезује ова два становишта, истичући да су емоције у директној вези са функционисањем основних физиолошких параметара, од којих аутор посматра ниво стреса. Промене у нивоу стреса одражавају се на усмеравање енергије за понашање, и код људи и код животиња. Емоције одређују појединачну „друштвену ефикасност”, односно могућност да се постигне циљ у друштвеном окружењу уз оптимални утрошак енергије. У том смислу, емоционални фенотип „темперамент” утиче на друштвену повезаност, ефикасност и опстанак у сложеним друштвеним системима, при чему значајну улогу има друштвена когниција, односно способност емпатије и одговарајућег испољавања и контроле емоција (Kotrschal 2013).

Проучавање емоција у археологији старије праисторије

Иако су емоције ситуационо засноване, могу се размотрити сличности између различитих контекста (Harris 2016) и тиме претпоставити да су људи из прошлости имали могућност да доживе осећања блиска данашњим. У овом делу приказује се преглед радова који се баве емоцијама у раздобљима камених доба, односно резултати и методологија на начин на који су то учинили сами аутори. Циљ је да се стекне увид у развој овог истраживачког поља и размотри научна утемељеност на основу анализе издвојених параметара у оквирима одговарајућих дисциплина³. На основу тога, изведен је критички осврт на археолошке радове заједно са предлогом методологије за разматрање емоција у праисторији.

Емоције раних хоминина

Монографске студије и зборници радова који су посвећени еволуцији људског рода са становишта археологије и физичке антропологије не баве се емоцијама. У неким случајевима се емоционални развој не помиње (нпр. Ayala and Cela-Conde 2017, Schwartz 2017), док се у појединим радовима наглашава неопходност изучавања, али без разматрања конкретних емоција (Stade and Gamble 2019). Чак су и научници из других области учили да у антрополошкој (подразумевајући и археолошкој) литератури недостаје експлицитно разматрање емоционалне димензије при реконструкцији понашања предака и припадника рода *Homo* (Colombo 2023, 43).

Малобројна литература која еволутивним приступом повезује појединачне врсте хоминина и временске оквире са емоционалним развојем и доменима обухвата публикације психијатра и психолога Роберта Лангса (Langs 1996), археолошкиње Пени Спајкинс (Spikins 2015), антрополошкиња Саре Блафер Хрди и Џудит Буркарт (Hrdy and Burkart 2020) уз непубликовану докторску дисертацију археолога Данијела Ханта (Hunt 2018).

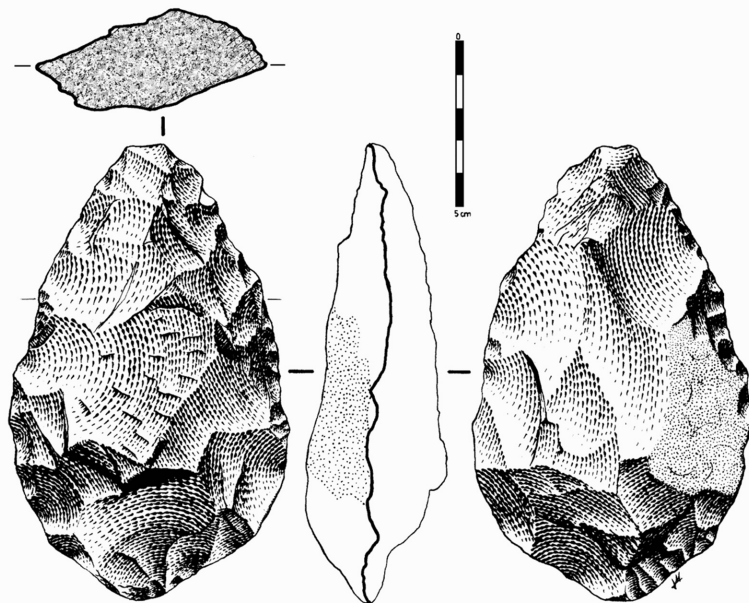
Лангс (Langs 1996) обједињује психоанализу С. Фројда и еволутивну теорију, сматрајући да је ум еволуирао природном селекцијом. Велику пажњу посвећује емоционалном развоју, анализирајући развој ума код тада познатих подврста хоминида у оквирима међусобно повезаних контекста: оквир који дефинише врсту и њено окружење, основне когнитивне способности, главни селекциони притисци, исплативост (односи улагања и доби-

³ Намера ауторке није да се бави интерпретацијом археолошких остатака као последице прошлих емоција (такве амбиције превазилазе оквире овог рада), већ искључиво да размотри разноврсност археолошких приступа утврђивања некадашње емоционалности и компатибилност са другим дисциплинама.

ти), и природа компетенција – однос компромиса и неефикасности. Главни закључци су да аустралопитеци нису имали развијене когнитивне способности пошто нису правили оруђе⁴; ум је био једносистемски са способностима свесног процесуирања и несвесним меморијским системом. *Homo habilis* је правио једноставно оруђе, при чему се ум није много разликовао од предака (Langs 1996). Когниција *H. erectus* је визуелна, са опажањем категорија и образаца дешавања, расте свесна моторна контрола. Повећана је сензорна перцепција и фокусирана свесна пажња, али уз обраду мање информација (улагано је у развој концентрације), што је побољшало механизме за брзе аутоматске одговоре који су заобилазили свест. Нарочито су се развили друштвена структура и односи. Аутор, у складу са преовлађујућим мишљењем тог времена, сматра да језик није био развијен док су сирови страх и кривица доживљавани на свесном нејезичком нивоу (Langs 1996, 123–128). Не разматрајући неандерталце, Лангс наглашава да је нашој врсти развој језика омогућио високу свесност о себи и другима, да памти и интернализује прошле догађаје и увиђа будуће. Настају и два начина размишљања: наративни и парадигматички. Наративни је служио имагинацији, емоционалној когницији и регулацији понашања, док су се парадигматичким, научним размишљањем, тражиле логичке истине. Уз осећај идентитета и свесност о неизбежној смрти развила се анксиозност у емоционалном животу. Пораст агресије и насиља јавио се као реакција на беспомоћност, док је унутрашњи конфликт постао утицајан чинилац (Langs 1996).

Посебно истичући значај археолошких остатака и контекста и детаљно их анализирајући, П. Спајкинс сматра да су брижност и саосећајност оно што нас је еволутивно издвојило од других човеколиких примата и што одсликава емоционални развој људског рода (Spikins 2015). Снажан еволутивни притисак јавио се пре око 2 милиона година, када уз климатске осцилације и проређене ресурсе људска врста више улаже у себе, уз продужено детињство, већи мозак и раст уместо смањивања и мањег утрошка енергије. П. Спајкинс је сагласна са претпоставкама да су нам друштвене емоције (морална осећања, као емпатија, саосећање, жаљење, кривица, захвалност, алтруистични бес) омогућиле да пребродимо тешка времена. Брига о другима усложњава друштвени живот, јер изражавамо намеру да ћемо се понашати другачије осим у сопственом интересу. То је почело несвесно пре 7–8 милиона година, а од пре 1,8 милиона година свесно показујемо да нам је стало и да нам се може веровати. У то време се јављају бифацијално окресани ручни

⁴ Данас се прве коштане и камене алатке везују за аустралопитеке и период од пре 3 милиона година.

Сл. 4. Бифацијално окресани ручни клин, доњи палеолит, аутор Loctus Borg, преузето са Wikimedia Commons

<https://commons.wikimedia.org/w/index.php?curid=118604210>

Fig. 4. Lower Palaeolithic bifacial hand axe, by Loctus Borg, via Wikimedia Commons

<https://commons.wikimedia.org/w/index.php?curid=118604210>

клинови, чија форма одаје пажљиву и посвећену израду, изван економске добити (сл. 4). Можда је та осећајност *H. erectus* према предметима водила до јављања емоционалне привржености, јер и понашање особе према материјалним стварима указује на њену личност. За израду ручних клинова морао је да постоји културни пренос информација уз педагошко учење, што указује на стрпљење и превазилажење фрустрација (Spikins 2015, 170–185).

Хрди и Буркарт (Hrdy and Burkart 2020) реконструишу емотивност хоминина плиоцена и раног плеистоцена проучавајући примате из гране која води ка роду *Homo*. Истичу да удружено одгајање односно брижност неродитеља условљава потомство да развију склоност ка посматрању и занимању за намере других, ментализују шта размишљају и осећају, и теже да се са њима интегришу. Пре око 2 милиона година је тај процес развојне и друштвене селекције већ имао удела у настајању когнитивних емоционалних фенотипова који су нас одвојили од последњег заједничког претка са шимпанзама и другим човеколиким приматима: деца *H. erectus* су условљена да прате шта други мисле, и шта мисле о њима, и награђивани су за прихватање њихових

склоности. Читање намера других је, ради боље координације у оквиру заједнице, већ морало бити развијено у периодима када археолошки остаци указују на постојање заједничког лова на крупну дивљач и поделе посла и хране. Када је заједнички лов на крупну дивљач постао уобичајен, пре око 400.000–250.000 година, вероватно је већ постојала „друштвена казна” за шкрте мушкарце или мушкарце који су превише доминирали. Тиме је створен притисак на чланове групе ка конформисању уз нормативно „морално” понашање и изражавање. Из наведених претпоставки, Хрди и Буркарт закључују да су архаични људи касног плеистоцена били модерни у емоционалном смислу, јер су осетљиви на осећања и мисли других о њима, брину о личној репутацији и жељни су да сарађују (Hrdu and Burkart 2020).

На основу сазнања о емоционалном развоју код деце, Хант у својој докторској дисертацији (Hunt 2018, 94–108, сл. 6.1, 6.2, 6.3) дефинише три умна стања која служе као оквири за интерпретацију археолошких података: 1) *интеракција*: у почетку, емоционалним искуством управља самосвест, што значи да појединац може да одговори на афективно понашање других али без разумевања њиховог менталног стања; јављају се самосвесне емоције као срамежљивост, емпатија и љубомора; 2) *екстензија*: појединци могу сложеније да разумеју ум припадника сопствене врсте, чак и уколико нису присутни, да предвиђају понашање и схвате узроке, што ствара друштвене стандарде за утврђивање понашања, односно формативни морални код уз друштвене емоције поноса, кривице, и стида, 3) *апстракција*: на емоције утичу апстрактни друштвени и културни концепти који зависе од аналошког закључивања и језика којим се разумеју и преносе, што ствара разноврсне културно специфичне емоције. Ако се посматра људски развој, стању *интеракције* одговарају шимпанзе и рани хоминини са олдувајском техником израде каменог оруђа. Стању *екстензије* одговара ашелејска индустрија окресаних алатки са растом мозга и продуженим детињством (уз помоћ при одгајању потомства) код *H. erectusa*. За стање апстракције су неопходне когнитивне компоненте које су постојале још код *H. heidelbergensis*, код кога су се, као и код неандерталца, развиле групне емоције које су доприносиле кохезији и пружиле основ за културу. Даљи развој водио је ка финим емоцијама специфичним само за *H. sapiensa*, као што је романтична љубав (Hunt 2018, 128–130, Т. 7.1)

Емоције и материјални остаци – преглед проучавања емоција у археологији камених доба

Археологија проучавањем емоција обогаћује искуства и интерпретације прошлости. Примера ради, остаци насиља се сматрају последицом

економских или друштвених проблема, а ретко се испитују пратеће емоције беса или туге (Harris 2006, 90). Од бројних радова о насилним чиновима у мезолиту и неолиту на тлу Европе само Џекс (Jackes 2004, 27) наводи претпоставку о емоционалној димензији насиља у мезолиту Португалије као последице беса у домаћем окружењу, а не агресије између група. П. Спајкинс (Spikins 2015) испитује старије показатеље насиља кроз одсуство емпатије: канибализам међу аустралопитецима у Стеркфонтеину пре 2 милиона и код *Homo antecessora* пре милион година у Атапуерки разуме у контексту емпатије малих заједница према сопственим члановима али не странцима, док за систематско насиље као мезолитски масакр у пећини Офнет повлачи аналогije са иницираном и контролисаном агресијом међу савременим етнографским контекстима.

Спорадични помени емоција у археолошким радовима добијају систематичну карактеристику од двехиљадитих, када С. Тарлоу (Tarlow 2000) објављује рад у ком представља преглед емоција у различитим дисциплинама. Сагледала је посебно емпатију и изнела смернице за проучавање емоција у археологији истичући повезивање емоција и материјалности, кроз разумевање односа са архитектуром, простором и артефактима. Сматра да археолози могу да се баве емоцијама искључиво на нивоу друштва, испитујући друштвене емотивне вредности, а не појединачна искуства.

Харис, самостално и коауторски (Harris 2006, Harris and Sørensen 2010) разрађује методологију и терминологију проучавања емоција у археологији. Предлаже емоционалну материјалност, емоционалне географије и перформативне емоције као истраживачке теме уз дефинисање корисних термина: *емоција* – урођен чин мотивисаности за деловање; *афективна поља* – мрежа људи и ствари кроз које настају емоције; *прилагођавање*, наштаивање – чин обраћања пажње на материјални свет и његове емоционалне вредности, и *атмосфера* – емоционално искуство изазвано присуством на одређеном месту и ситуацији (*emotion, affective fields, attunement, atmosphere*). На тај начин су сагледани неолитски остаци Дорсета и емоционална историја на каснонеолитском локалитету Маунт Плезант (Mount Pleasant). Бенц и Бауер (Benz и Bauer 2013), на основу остатака симбола, анализирају неолитски систем вредности наглашавајући улогу страха за развој корпоративних идентитета и институције централног вођства.

Зборник радова *Археологија анксиозности: Материјалност анксиозности, бриге и страха* (Fleisher and Norman 2016) обрађује теме ових блиских емоција у различитим периодима и регионима. Као стимулуси, препознати су рат, класне борбе, настанак и одржавање заједништва, инди-

Сл. 5. „Маска” са локалитета Ла Рош-Котар, старости око 75.000 година, кост у камену, фото: Thilo Parg - Own work, CC BY 4.0, преузето са Wikimedia Commons <https://commons.wikimedia.org/w/index.php?curid=117620425>

Fig. 5. La Roche-Cotard mask, ca 75.000 years old, a piece of bone in a stone, photo by: Thilo Parg - Own work, CC BY 4.0, via Wikimedia Commons <https://commons.wikimedia.org/w/index.php?curid=117620425>

видуална превирања, и одговорност према мртвима. Мезолитски погребни ритуал ловаца и сакупљача око Балтичког мора био је уједно пракса и поље за ослобађање анксиозности кроз покушаје да се укроти смрт (Nillson Stutz 2016). На основу анализе ранонеолитских утврђених насеља, Харис (Harris 2016) показује да су извори анксиозности бројнији при неолитском него мобилном мезолитском начину живота. Кус (Kus 2016) сумира (стимулусне) ситуације у којима настају анксиозност и страх: друштвени сусрет између различитих група (заједница), нови односи са природним окружењем (нпр. седентизам), сусрети с непознатим пејзажима, друштвено створено насиље и конкуренција (ратови, ропство), покушаји отклањања анксиозности који стварају додатну анксиозност.

Егзистенцијални страхови су централна тема испитивања развоја религиозности на основу археолошких остатака горњег палеолита, мезоли-

та и млађих периода, са аспекта историје уметности. Размотрен је емотивни набој симболичких предмета, визуелних представа и погребног ритуала (Wynn and Grojnowski 2016).

Најобимнији преглед археолошке литературе из периода старијих камених доба са циљем утврђивања материјалних показатеља емоционалности предочила је П. Спајкинс (Spikins 2015, 2017). Она истиче да се пажња према предметима јавља веома рано, што показује облук који изгледом подсећа на људски лик, који су до пећине Макапансгат донели аустралопитеци са удаљености неколико километара. Разиграност младих аустралопитека показују нам трагови стопала са локалитета Летоли од пре 3,5 милиона година: две одрасле јединке ходају лагано, а дете гази по њиховим отисцима⁵. Осећајност, стрпљење, когнитивне способности и естетску црту приказују нам бифаси које са много труда израђују различите врсте хоминина преко милион година. Посебно се истичу велики и примерци са фосилима. Из доњег палеолита потиче камена „фигурина” (минимално обликован природни комад) са инфантилним изгледом и пропорцијама са локалитета Берекат-Рам у Израелу, старости 280.000 година. Указује на јављање емпатије и замишљања себе као других, што је осведочено и код неандерталаца налазом „маске” из Рош-Котара, старости око 750.00 година (сл. 5): особа је гурнула кост кроз природну рупу у каменчићу и учврстила тако да изгледа као пар очију.

Спајкинсова као сведочанства о развијеној брижности посматра антрополошке остатке људи који су упркос болестима и повредама преживљавали, што не би било могуће без помоћи ближњих (Spikins 2015). Заједница се бринула о старој особи без зуба, којој је требало уситњавати храну, у Дманисију у Грузији пре 1,6 милиона година. На локалитету Атапуерка од пре око 780.000 година откривени су остаци *H. heidelbergensis* који су за живота захтевали посебну пажњу: мушкарац старости око 50 година са деформитетом кука који је могао да се креће полако, само помоћу штапа, и кранијум девојчице старости 5–8 година са прерано сраслим коштаном деловима лобање, што је утицало на мождани развој, и вероватно ментални капацитет и изглед лица. Код неандерталаца, најупечатљивији је пример из пећине Шанидар у Ираку: мушкарац је у адолесценцији претрпео бројне фрактуре по телу и глави, а живео је још 20–35 година, уз излечење и минималне назнаке инфекције. О њему је морало да се стара неколико особа. Чувени скелет из Ла Шапел-о-Сен, који је послужио за најранију реконструкцију изгледа неандерталца, сведочи о особи која је упркос губицима

⁵ Ово неодољиво подсећа на данашње децје игре да газе траговима одраслих у снегу или песку (лично запажање).

зуба и артритису на вилицы, кичми, куку и стопалу, доживела тада уобичајену старост од око 40 година. Заједница је бринула о члановима са урођеним деформитетима или насталим повредама које су их онемогућавале да економски допринесу (Spikins 2015).

Исто понашање присутно је и код наше врсте. Пре 11.000 година налазиште Ромито у Италији сведочи о пажњи указаној дечаку патуљастог раста који је тешко могао да користи екстремитете. О њему се бринуло као и о другој деци, иако није учествовао у активностима заједнице везане за опстанак, јео је исту храну као и остали чланови групе. Са неолитског локалитета у Вијетнаму, пре око 3.500 година, потиче скелет мушкарца који је са квадриплегијом од детињства доживео старост од 30 година. Уз потпуну парализу с малом могућношћу да помера руке и врат и тешкоћама да жваће, захтевао је непрестану и посвећену бригу у исхрани и хигијени (Spikins 2015).

Кроз концепт емоционалне везаности за ствари и могућност предмета да пруже утеху и сигурност услед одсуства ближњих, ауторке Бел и Спајкинс (Bell and Spikins) анализирале су бронзанодопску фигуру „играчку” свињу из Стоунхенца и палеолитску „Венеру” из Холе Фелса, старости око 35.000 година. Истакле су значај спреге емоција и предмета и оквира да археолози сагледају: 1) афективне улоге предмета при стимулацији емоција и 2) афилијативне емоције при интерпретацији материјалне културе (Bell и Spikins 2018).

Петруова (Petru 2018) износи преглед необичних сахрана горњег палеолита, сугеришући да показују постојање страха од преминулих који су на тај начин анихиловани. Покојници су за живота имали физичке или менталне недостатке, због којих се након њихове смрти развио страх код суседника. Нажалост, ауторка не пружа детаљнију анализу осим изношења претпоставке у кратком закључку.

Блискоисточни неолитски (9.500–5.200 год. п. н. е.) посмртни ритуал у коме се посебно третирају лобање покојника наношењем пластера и обликовањем у лик, и затим излажу, Краучер (Croucher 2019) разматра кроз емоције туговања, закључујући да одликава жаљење услед губитка и жељу да је покојник у близини. О могућим колективним емоцијама локалног мезолитског и новопридошлог неолитског становништва и њиховом утицају на ток неолитизације, дискутовала је и ауторка овог рада (Mitrović 2022).

Предлог методолошких оквира проучавања емоција у раној праисторији

Разноврсни приступи емоцијама у археологији пружају широке могућности за њихово проучавање уз сагласност о заједништву материјалности и емотивности. Иако релативно ново истраживачко поље, поставље-

не су солидне основе за будуће процене емоционалних карактеристика на основу материјалних остатака. Након прегледа досадашњих истраживања, могу изнети предлог за утврђивање истраживачке методологије која треба да следи принципе проучавања 1) основних или универзалних емоција, 2) колективних и групних, 3) повезаности емоција са предметима и окружењем. Осим тога, за разумевање могућности и способности изумрлих хоминина, неопходне су анализе друштвених појава, когниције, уз сазнања биологије, приматологије и неуронаука о врстама које су на еволутивно нижем ступњу развоја. Постојање базичних емоција је неопходно јер на основу савремених сазнања претпостављамо да су некадашњи људи у одговарајућим околностима доживљавали слично што и ми данас. Потребно је прихватити и постојање колективних, дељених емоција јер праисторијски локалитети, нарочито у старијим периодима, одсликавају активности целокупне заједнице⁶. Напослетку, археолози као истраживачи прошлости на основу материјалних остатака, позвани су да осим когнитивне, разоткрију и њену емоционалну страну.

Наведене претпоставке сагледавамо кроз теоријске приступе и резултате у оквирима 1) психологије као примарне области њиховог истраживања, 2) антропологије као блиске археологији, 3) биологије и неурологије ради разумевања домета изумрлих врста људи.

Психологија и емоције

Ч. Дарвин је сматрао да и животиње доживљавају емоције, што је прихваћено и даље разрађено у еволутивној психологији. Међутим, аутори традиције друштвеног конструктивизма одричу постојање емоција код животиња, наводећи да је нужно да постоји концепт о афекту да би могао да се искуси. Ипак, бол се осети пре когнитивног формирања концепта бола (Panksepp and Biven 2012). Когниција, осећање и свесност постепено се еволутивно диференцирају у појединој врсти (филогенетски) и организму (онтогенетски). Што је већи утицај когнитивног на емоционални процес, то је мањи допринос пратећег физиолошког процеса (Engelen et al. 2009). На онтогенетском нивоу, прате се промене у доживљавању и испољавању емоција (емоционалном понашању) током различитог животног доба. Главни фактори који утичу на онтогенетски развој емоција јесу одрастање, односно старење и учење. Према тим моделима, испитују се промене у можданим функцијама у зависности од узраста, док је учење повезано са факторима друштвеног окружења (Whissell 2023, 43–46). Два су могућа становишта.

⁶ Издвајање појединачних догађаја и личности је компликована али изазовна и занимљива пракса.

Прво је да се психолошке структуре током онтогенезе могу мењати квантитативно али не и квалитативно, односно овај еволутиван приступ подразумева биолошки предетерминисан сет основних емоција. Друга перспектива обухвата теорије динамичког система (контекстуалистичке), претпостављајући квалитативне промене у психолошкој структури између деце и одраслих које се огледају у разликама у емоционалним реакцијама (Holodynski and Friedlmeier 2010, 5–6).

Принцип базичности емоција

Питање о универзалности емоција разматрано је врло рано и препознато као значајно. Са археолошког становишта, универзалност је важна за разумевање емоција у оквиру различитих култура, периода и биолошких врста. Научници су издвајали разноврсне емоције као основне: неки подразумевају само дихотомије као срећа–туга, или бол–задовољство, док неки броје чак и до 11 па и 18 ставки. Поједини научници сматрају да не постоји сет основних емоција, већ да се оне могу окарактерисати као мање или више комплексне (Ortony et al. 2022, 42–43).

Међу савременим ауторима, најистакнутији су радови Пола Екмана и Роберта Плачика. Обојица су пошли од Дарвинових претпоставки о основним емоцијама, које су испитивали различитим методама. Екман (Ekman 1999) сматрао је да се емоције могу „мерити” посматрајући људско лице, фацијалну експресију. Веровао је да постоји разлика између рефлексних спонтаних израза лица и вољних односно „намештених” израза емоција. Издвојио је шест основних емоција проучавајући покрете мишића на лицу: љутња, изненађење, гађење, радост, страх и туга (уз могућност проширења листе осећањем презира). Међутим, уколико би се иста лица са емотивним изразима приказала испитаницима у оквиру незападњачких друштава и нелитерарних заједница, њихови одговори су показали мање подударане (Parkinson et al. 2005, 61), односно разумевање емоција је културно и лингвистички условљено. Сагласност у различитим контекстима добијена је једино за емоцију радости.

Нешто касније, Плачик је, проучавајући животиње и њихово понашање, развио психоеволутивну теорију о емоцијама. Издвојио је осам основних емоција представљајући их различитим бојама као опозитне парове у моделу „точак емоција” (Plutchik 2001). Радост, која се манифестује повезивањем, насупрот је туге и повлачења. Страх је супротност љутњи, што се понашањем показује као смањити се, побећи и сакрити у односу на повећати се, бити гласан и напасти. Предвиђање, односно очекивање испо-

љава се као испитивање изблиза, а супротно је изненађењу, које доводи до тога да се индивидуа заустави и/или одскочи уназад. Гађење се манифестује одбијањем, повраћањем, а насупротив је поверењу, које се показује прихватањем и дељењем. Свака од емоција има различите степене, односно може се доживети различитим интензитетом. Емоције су градиране, од најслабијег до најјачег интензитета, као нпр. иритираност – љутња – бес; прихватање – поверење – дивљење... Емоције, које су наизглед сложене, заправо представљају мешавину описаних примарних: нпр. љубав је комбинација радости и поверења. Плачик је описао и стимулусни догађај и пратећу мисао за сваку од основних емоција, као и одговарајућу последичну акцију и еволуциони ефекат, односно индивидуалну корист. На пример, за емоцију прихватања и поверења, узрок (стимулусни догађај) опажање је члана заједнице, а пратећа мисао је „Пријатељ!”. Последична акција је дељење, док је еволутивни ефекат остваривање веза и пријатељства. Претња је стимулусни догађај за емоцију страха, уз когницију „Опасност!”, што изазива акцију бежања, склањања, са ефектом заштите од опасности.

Пошто се филогенетски развој проучава и на онтогенетском нивоу, значајно је поменути и основне емоције из перспективе њиховог формирања у раном детињству. Алан Сроуф (Sroufe 1996) сматра да се људи генерално рађају са три основне емоције: радост, страх и љутња, које се касније током живота развијају и диференцирају. Наглашава да је сваки ступањ у развоју неопходно разматрати у сопственим оквирима и могућностима, а не у генералним категоријама.

Колективне и групне емоције

Изложена основна становишта карактеришу се као интрапсихолошка, приступајући емоцијама као појави у границама појединаца уз изузимање непосредног друштвеног окружења. С друге стране, друштвено-културна парадигма посматра особе као бића која стварају културу тумачећи емоције и облике њихове регулације у контексту међуљудских односа. Културни контекст није само сцена којој се „природне” функције емоције прилагођавају, већ пружа оквире за њихово јављање, изражавање и регулацију који се уче и наслеђују (Holodynski and Friedlmeier 2010).

За археологију је, осим разумевања друштвеног контекста, значајно проучавање емоција на групном нивоу. Колективна димензија и групно доживљавање и испољавање емоција су теме психолошких и социолошких истраживања током последњих деценија. Паркинсон је са сарадницима дефинисао групне емоције као блискост у емоционалним искуствима или понашању

чланова групе, које појединац не би сам искусио. Предуслови су да припадници групе буду изложени истим догађајима – стимулусима, остварују интеракције, чиме међусобно и утичу на вредновање и изражавање, деле заједничке вредности и норме, идентификују појединца као члана групе, што утиче на његово процењивање дешавања везаних за групу, и имају емоционално искуство и изражавају га на начин који одређује останак у групи (Parkinson et al. 2005, 87–88). У том смислу су групне емоције одвојене од личних јер их иницирају различити системи процене, односно догађаји који утичу на групу и не непосредно на појединачног члана (Smith and Mackie 2015, 350). Колективне емоције се донекле разликују од групних. Разматрају се на нивоу друштва и описују као „синхрона конвергенција у афективном одговору међу појединцима ка одређеном догађају или објекту” (von Scheve and Ismer 2013). То значи да појединац не мора да буде члан групе, чак ни да буде свестан емоција других око њега: нпр. иста (колективна) емоција ће се јавити при саобраћајном колапсу међу заглављеним путницима. Колективна димензија емоција обухвата и манифестује се у личним сусретима, кроз културу и дељено знање, и у начинима идентификације са друштвеном групом, чинећи емоције културно и друштвено укоревеним. Главне теме истраживања колективних емоција обухватају заједничко расположење, емоционалну атмосферу, међугрупне емоције, однос индивидуалних и групних осећања, као и односе са различитим друштвеним појавама (von Scheve and Salmella 2014).

У овом контексту, запажен је рад Б. Роузенвејн (Rosenwein 2006) историјске средњовековне тематике у коме ауторка дефинише појам емотивне заједнице: то је систем осећања заснован на друштвеној заједници, односно групи људи која дели исте економске, друштвене или политичке интересе. Појединац може бити припадник више заједница, оне се могу преклапати, али и сукобљавати.

Биологија и емоције

Преглед истраживања емоција са становишта психологије пружа добру основу и смернице за њихово разматрање у оквирима праисторије. Међутим, како бисмо испитали колико далеко у прошлости и међу којим врстама хоминина можемо покушати реконструкцију емоција, неопходно је да сагледамо и биолошке предуслове за њихов настанак кроз развој мозга и можданих функција.

Ради разумевања сложене структуре и функција мозга користимо теорију о три мозга, односно троједном мозгу. „Рептилски”, односно првобитни мозак је еволутивно најстарији, доминира код рептила и птица, док је

код сисара и људи присутан на рођењу. Има улогу у доживљавању позитивних и негативних садржаја, односно образаца буђења и спавања. Одговоран је за инстинктивно понашање при агресији, територијалности, доминацији и ритуалном приказивању. Лимбички систем, односно мозак палеосисара омогућава доживљавање већ сложених емоција, што се огледа и у посебном односу између мајки и потомства. Виши сисари, нпр. шимпанзе као и људи, имају развијен мождани кортекс, односно сиву материју, тзв. мозак неосисара, који има улогу у извршном делу, обликује емоционалне одговоре које произведе мождано језгро. У њему су смештени центри за језик, логику и више когнитивне функције (Whissel 2023).

Неуроеволутивно порекло емоција детаљно је објашњено у књизи *Археологија ума* (*The Archaeology of Mind*, Panksepp and Biven 2012) откривањем основних менталних процеса, можданих функција и емоционалних понашања заједничких свим сисарима. Аутори истичу да је у старим супкортикалним регијама мозга сисара смештено бар седам емоционалних или афективних система који објашњавају како живимо и понашамо се, а слични су међу свим врстама сисара. То су: ТРАЖЕЊЕ (очекивање) – непрестана истраживачка радозналост, иницира кретање унапред, тј. приступање и ангажовање у свету; СТРАХ (анксиозност) – мозак као одговор на физичку опасност и смртне претње ствара негативно афективно стање од кога се бежи; БЕС (љутња) – извори иритације и беса у мозгу, животиње истичу своје тело, боре се екстремитетима и гризу; ПОЖУДА – настанак сексуалне жеље подстиче тражење партнера; НЕГА (брижност) – извори мајчинског неговања, наводи људе и животиње да мазе своје вољене; ТУГА (паника, жалост, сепарациони стрес) – осећа се дубока психичка рањивост, код младих јединки јавља се плач и покушаји повезивања са старатељима, а услед неуспеха се јављају покрети тела који показују панику и депресију; и ИГРА (друштвена радост) – изражава се скакутавим покретима, када се учесници зачикавају, кошкају, понекад наликује на агресију, али учесници уживају у активности наизменично преузимајући доминантне и субмисивне улоге; овај систем је главни извор пријатељства (Panksepp and Biven 2012, 40).

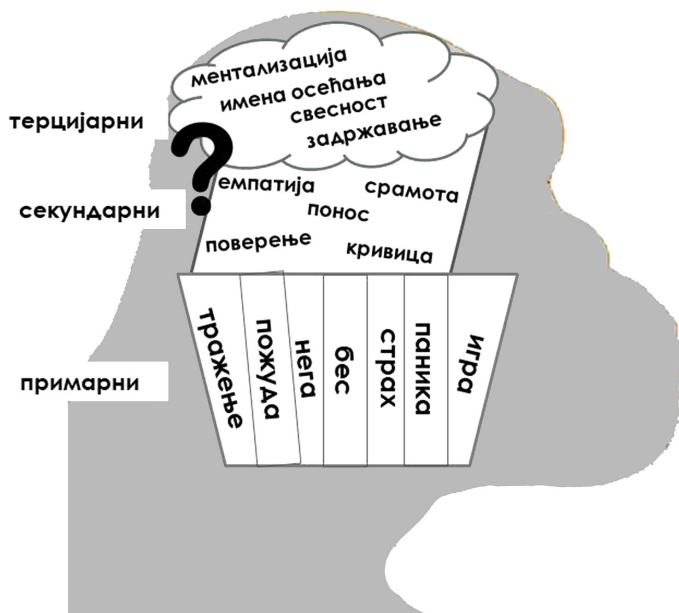
Када се ови системи стимулишу код људи, осете се снажна емоционална осећања. Слично осећају сисари, али не и исто јер виши сисари имају развијен неокортекс, који има улогу у интерпретацији емоција. Дакле, блискост међу сисарима је на основном емоционалном и мотивационом нивоу. Наиме, уочена су психолошка искуства на три нивоа процеса. 1° Примарни су инстинктуални емоционални одговори који стварају сива афективна осећања (глад, жеђ, пријатна и непријатна осећања) уграђена у наше мозго-

ве, а извршавају се у субнеокортикалним областима. 2° Секундарни можда ни процеси су несвесни механизми учења и сећања над „инстинктуалним” основама, обухватају класично условљавање (нпр. страх), инструментално условљавање (тражење), као и бихевиоралне и емоционалне навике. 3° Терцијарни су неокортички „свесни” процеси којима размишљамо о ономе што смо научили искуствима. Чине их *когнитивне извршне функције* – размишљање и планирање (фронтални кортекс), *емоционално размишљање и регулација* (медијални фронтални региони), и *слободна воља* – намера деловања (Panksepp and Biven 2012, 22–25). Тако постављен модел подразумева да и животиње доживљавају емоције, и то афекте примарног процеса. Те сирове емоције и афекти људима представљају наслеђе неопходно за живот.

Антропологија и емоције

Антрополошка литература се дуго бавила питањем универзалности емоција; да ли су јединствен феномен или је њихов доживљај изражено разнолик међу друштвима и културама. Циљ антрополошких истраживања је да објасне како се нека емоција у одређеној заједници уклапа у ширу слику чији су делови и друге емоције, и други културни процеси (нпр. веровања, социјализација, концепти личности...) и друштвени конструкти (нпр. род, егалитаризам, материјални услови...). Преовлађујућа друштвено-конструктивистичка и постструктуралистичка перспектива доживљава емоције као отеловљене, осећане и стварне, конструисане кроз хабитус и дискурс, негирајући њихову природну или урођену црту (Harris 2006). Такав став наводи антропологе да се фокусирају на егзотично уместо на обично свакодневно и да траже изузетке за универзалистичке хипотезе. Јасно је да и у оквиру универзалних емоција постоје културне варијације, нпр. према интензитету деловања, моторним реакцијама, потенцијалу да се копирају, начинима регулације. То показује да су и основне емоције под утицајем хабитуализације и терминологије, односно концепата специфичним за сваку културу (Engelen et al. 2009, 47).

Ипак, чак и препознавање варијабилности у људском искуству не имплицира нужно да су варијације бесконачне, као ни да су генерализације немогуће. Уочавање општости је остварљиво и пожељно при испитивању начина на које су емоције смештене у ширем друштвено-културном контексту (Besnier 1995). Као пример, концепти среће се разликују у културно-историјским контекстима, од којих су неки блиски савременим конвенционалним схватањима. Уопште посматрано, људи широм света су вредновали пријатне менталне доживљаје и тежили менталним феноменима који се јављају из искуства доброг живота, тј. срећи у ширем смислу (Lomas et al. 2021).

Сл. 6. Емоције раних хоминина, по узору на Panksepp & Biven 2012, 39, fig. 1.7

Fig. 6. Emotions of early hominins, based on Panksepp & Biven 2012, 39, fig. 1.7

Археологија и емоције – критички осврт

Многобројна открића у оквирима археологије и антропологије, као и теоријски и технолошки развој у другим областима, знатно су изменили слику о раним хомининима какву је предочио Лангс пре скоро 30 година. Неуролошка сазнања указују да су рани хоминини засигурно доживљавали примарне афекте, као и сви сисари (сл. 6). То се даље може размотрити према материјалним остацима културе, што је у основним корацима већ учинио Хант у својој тези (Hunt 2018). Когнитивни развој и способности хоминина су одавно уобичајена тема у археологији, тако да је недавно обележено 40 година изучавања менталних карактеристика људи из прошлости (Overmann and Coolidge 2019). Примењују се различити психолошки модели, а са становишта емоција се издваја теорија ума (*Theory of Mind*) која истиче способност појединца да разуме перспективу других. То је основа за емпатију, јер омогућава да препознамо емоционална стања других, али и да њима манипулишемо – пружајући комфор, одговарајући на жеље, или смиривањем беса, што је кључно за грађење добрих односа. Карактеристике овог модела су присутне код виших примата (Langdon 2022, 333–335). Емо-

ционалне карактеристике хоминина се реконструишу у разноврсним оквирима еволуционистичким приступом истраживања морала и религиозности (Kumar and Campbell 2022, Rappaport and Corbally 2019), личног простора (Graziano 2018), друштвених односа (Lindenfors 2017).

Рапапорт и Корбали (Rappaport and Corbally 2019) представљају биолошке основе настанка морала и религиозности, и њихове мерљиве карактеристике, тврдећи да је код *H. erectusa* био развијен морални капацитет пре око 1–1,5 милиона година уз овладавање ватром и настанка концепта домаћег огњишта, док је религиозност развијена код *H. sapiensa* пре 100–150.000 година. Грацијано (Graziano 2018) на основу анализе личног простора и периперсоналних неурона који га контролишу претпоставља да се осмех као емоционални израз развио код мајмуна – из страха као одбрамбени механизам: затварање очију (жмиркање) као заштита од потенцијалног ударца, јављају се мали набори око очију и подигнута горња усна. Мимичка реакција смејања је одбрамбена (услед нарушавања личног простора, нпр. голицањем): затварање очију, руке око стомака, склупчавање на поду, и развија се након раздвајања наше еволутивне гране од шимпанзи, пре око 5–6 милиона година. Плач се развија код аустралопитека као неопходан механизам за сарадњу упркос борбама, јер победнику није у циљу да прави непријатеље: побеђени ставља до знања да је изгубио и отвара простор за саосећање, тешење и обнову сарадње (Graziano 2018, 135–139). Знање о ономе шта други знају и способност предвиђања туђег понашања зависно од претходног искуства покрећу друштвену интелигенцију. Тада можемо говорити о друштвеној сложености, присутној као мрежа дугорочних и разноврсних дијадичких односа, каква постоји код сисара, као и код птица. У таквом окружењу се емоције могу поредити према друштвеној исплативости, односно компетентности, уз подразумевање да су оријентисане ка постизању циљева уз минималне друштвене трошкове (Kotrschal 2013).

Изгледа да само људи и блиски примати (можда и слоновии, китовии и делфинии) могу да искусе сложеније друштвене емоције кроз развијен породични живот и продужен рани когнитивни развој. Томе доприноси и систем играња, присутан код свих младих сисара. Он омогућује младима да науче физичке вештине као што су лов, трагање, употреба алата, али и да стекну друштвене способности, нарочито агресивне, дружељубиве, сексуалне и код неких врста компетитивне и родитељске вештине. Истовремено се развијају когнитивне способности јер млади уче да процењују са ким могу да развију кооперативне односе, када могу да доминирају а када да се повуку и подреде, и стичу способност иновације у сусрету са неочекиваним дога-

ђајима (Panksepp and Biven 2012, 215–226). Иако аутори не наводе изумрле врсте људи, можемо претпоставити да се и на њих исто односи, што као археолози можемо проучити на основу материјалних остатака. Одрастање, игру и стицање вештина током плиоцена и плеистоцена детаљно је описала Ејприл Ноувел (Nowell 2021), што се може корелисати са предоченим неуробиолошким основама. Иако је емотивност већ 20 година тема у археолошким праисторијским радовима, чини се да је малобројност истраживања последица развојног контекста. Наиме, истраживање емоција се јавило у оквирима постпроцесне археологије и одбацивања универзалности⁷. Интерпретације материјалних остатака из прошлости у највећој мери одговарају здраворазумском (прозападном) закључивању, повлачењу кроскултурних аналогичности с модерним етнографским опажањима или личним искуствима. У том погледу, занимљива су потпуно супротна виђења неколицине сахрана појединаца са деформитетима и болестима из горњег палеолита: док Спајкинсова сматра да одсликавају нежност и брижност (Spikins 2015), Петруова их интерпретира као остатке страха, престашености заједнице од необичности (Petru 2018). Ниједно од ова два становишта није више аргументовано у односу на друго да би било прихватљивије.⁸ Тек радови Hunt (2018) и Mitrović (2022) примењују стриктне мерљиве и проверљиве психолошке моделе. Ипак, досадашњи археолошки радови на разноврсне начине потврђују повезаност емоција с материјалном културом, указујући на могућности примене експерименталних приступа и тестирања разноврсних психолошких, неуролошких, социолошких, антрополошких модела емоција на археолошким остацима. Примена принципа проучавања основних и колективних емоција је могућа у оквирима археологије камених доба.

Закључна разматрања

Емоције прожимају све сфере људског деловања, стварања и истраживања. Њихов значај је препознат и усталиле су се као фактор проучавања савремених политичких токова и односа моћи (Moisi 2008, Ahmed 2014 - 2nd ed., Koschut 2020). У архитектури, према емоцијама су поређени

⁷ За разлику од развоја когнитивне археологије када је Томас Вин 1979. јасно применио психолошке моделе и „усмерио“ будућа археолошка истраживања, в. Stade and Gamble 2019.

⁸ Слично томе, Спајкинсова (Spikins 2015) посматра канибализам као недостатак емпатије, док етнографски примери управо показују супротно: да је канибализам постојао уз позитивне емоције код Гвајаки Индијанаца (Klastr 2004) и међу становницима племена Вари из Бразила, који су с поштовањем конзумирали своје преминуле (Conklin 1995). Зашто би се заједница бринула о члановима са физичким недостацима: да ли као последица брижности (Spikins 2015), или можда из страха од казне (друштвене, натприродног проклетства)?

стилови *ар нуво*, који одликује лепота и опуштеност, и брутализам, чије су карактеристике снага и неустрашивост (Whissell 2023, 213, т. 13.1). Такав приступ би могао да подстакне археолошка истраживања и интерпретације стамбеног простора и других конструкција. Обимна кроскултурна студија (Anwar 2020, цитирано у Whissel 2023, 215) показала је блискости и разлике у читању емоција из музичких мелодија. Повезаност емоција с бојама, све-присутна у популарним тестовима личности и саветима, заправо је научно заснована. Испитивања су показала статистички значајну везу између беса и црвене боје, туге и нијанси плаве и сиве, страха и црне и црвене, а среће и жуте и тиркизнозелене (Fugate and Franco 2019, цитирано у Whissell 2023, 215–217, т. 13.4). Неуролошка истраживања су комплементарна, уз закључак да су примарна искуства свесног вида и звука била веома афективна (нпр. повезивање боја или звукова са емоцијама, Panksepp and Biven, 2012). Музика и уметност, као сведочанства о сензитивности, повезана су са емоционалном стабилношћу и благостањем.

Истраживања емоција, која су раније усмеравана ка заступању њихове биолошке (природне) или културне заснованости, данас сведоче о валидности оба становишта. Основне емоционалне способности су у одређеној мери урођене и јављају се рано у филогенетском развоју у свим познатим културама као и код виших сисара и примата (Engelen et al. 2009, 47). Развој емоционалности је епигенетски у свимзрастима и нивоима организације – односно организам је активан учесник у сопственом развоју. Информације из окружења и личног искуства појединца заједнички делују на развој оперативних карактеристика његовог емоционалног система. Основне емоције би настајале интеракцијом развојног окружења и генома, која се одвија на уобичајен начин за еволутивну историју врсте (Mason and Capitanio 2012). Компаративно-културна истраживања психолошке антропологије откривају разноликост интерпретација основних емоција под утицајем друштвених фактора (в. Kus 2016).

Антрополози су тек онедавно превазишли искључиво економски приступ животу савремених ловаца-сакупљача. Разматрање емоционалног контекста сарадње и опстанка показало је да су смиренiji и боље се носе са емоцијама него припадници „западне цивилизације”. Они су своја осећања „припитомили”, са мало вероватноће да „прасну”. Осећај сопства подељен је и на друге, доживљавају себе као део целине, док се ми доживљавамо као ограничени појединци. У заједници влада дружељубивост, која потиче још из детињства: док су деца ловаца-сакупљача упућена једна на друге и на физичку блискост, окружење деце земљорадника пружа мање блискости.

Упадљива је разлика и око питања умирања: адолесценти из мобилних заједница описују емоционалне везе с покојником, док се из земљорадничких фокусирају на материјална добра које им је покојник даровао (Spikins 2015, 151, 223–224). Свакако је афективна и искрена подршка заједнице при туговању услед смртног случаја знатно снажнија у традиционалним него савременим друштвима. Појединац с колективом пролази фазе, уз смањену вероватноћу да потоне у депресију (Panksepp and Biven 2012, 273). Такав однос подсећа на ранонеолитске секундарне сахране и учествовање целокупне заједнице у различитим ступњевима ритуала.

Емоције нису значајне само у међуљудским интеракцијама већ и у односима према стварима, животињама, окружењу... Они су обједињени термином *афективна заједница* (Harris 2014), која је скуп људи, места, објеката, животиња и биљака. Кроз концепт *испреплетаности* људи и појава (идеје, мисли, емоције, жеље, као и далекосежне феномене попут институција и бирократије), Ходер испитује истовремено појединачне свакодневне догађаје и опште токове у друштвено-материјалном контексту (Hodder 2016). Показатељ снажног везивања за ствари је нпр. узнемиреност испитаника уколико треба да разбију лутку којом су се играли тек неколико минута (Spikins 2015, 130). Предмети који дуже циркулишу акумулирају афективну вредност и преносе емоције (Ahmed 2014, 218). У односима са животињама, емоционални ниво је посебно наглашен између власника и љубимца. Љубимци могу да задовоље потребу људи за саосећајним партнером, и то уз мали „друштвени утрошак”, са мало когнитивних и културних компоненти које би могле да компликују однос (Kotrschal 2013). У камповима савремених ловаца-сакупљача борави читав низ животиња којима је потребна нега, сматрају се гостима који се не једу. Могуће да је слично постојало и у праисторији. Посебно је изражена блискост с вуковима, који брзо одговарају на живот с људима и стварају блиске везе (Spikins 2015, 235).

Да ли се може развити јединствена методологија проучавања емоција у археологији или је свака ситуационо заснована? Сматрам да као што испитивање емоција у другим дисциплинама нема једнообразни ток, тако не може ни у археологији. И не треба, јер свако ново истраживање шири могућности и домете њихове реконструкције. Ипак, широк спектар знања о емоцијама и досадашњи радови у археологији постављају једноставне оквире: 1) иако не постоји сагласност о универзалности емоција (в. Табела 1), ми смо биолошки, заједно са другим сисарима, предодређени за искушавање основних афеката; 2) материјалност и емотивност одређене културе (и људске врсте) тесно су повезане.

Бављење емоцијама на свакодневном, личном и друштвеном нивоу, лаичком и научном домену, истиче њихов значај као предмета истраживања. Археологија пружа допринос постављањем питања, ширењем видика, и кроз разумевање некадашњег понашања појединаца, као и друштвених токова и развоја култура.

Захвалност: Захваљујем анонимним рецензентима на детаљним коментарима којима је рад побољшан структурално и квалитативно. За све грешке, недостатке и пропусте је одговорност моја.

БИБЛИОГРАФИЈА

Ahmed, S. 2014. *The cultural politics of emotion*. 2nd ed. Edinburgh: Edinburgh University Press (1st ed. Edinburgh University Press 2004)

Anwar, Y. 2020. How many emotions can music make you feel? *Greater Good Magazine*. https://greatergood.berkeley.edu/article/item/how_many_emotions_can_music_make_you_feel

Ayala, F. and Cela-Conde, C. 2017. *Processes in Human Evolution. The journey from early hominins to Neanderthals and modern humans*. Oxford: Oxford University press

Bell, T. and Spikins, P. 2018. The object of my affection: attachment security and material culture. *Time and Mind* 11(1): 23–39. <https://doi.org/10.1080/1751696X.2018.1433355>

Benz, M. and Bauer, J. 2013. Symbols of Power – Symbols of Crisis? A Psycho-Social Approach to Early Neolithic Symbol Systems. *Neo-Lithics* 2(13): 11–24.

Besnier, N. 1995. The appeal and pitfalls of cross-disciplinary dialogues, in *Everyday Conceptions of Emotion: An Introduction to the Psychology, Anthropology and Linguistics of Emotion*, eds. J.A. Russell, J-M. Fernández-Dols, A.S.R. Manstead and J. C. Wellenkamp, 1995. NATO ASI Series, vol 81, 559-570. Dordrecht: Springer. https://doi.org/10.1007/978-94-015-8484-5_32

Colombo, J. A. 2023. *Evolution and human-animal drive to conflict. A psychobiological perspective*. London and New York: Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781003387695>

Conklin, B. A. 1995 “Thus are our bodiew, thus was our custom”: Mortuary cannibalism in Amazonian society. *American Ethnologist* 22 (1): 75–101.

Croucher, K. 2019. “Plastered Skulls: Evidence of Grief and Mourning?”, in *Human Iconography and Symbolic Meaning in Near Eastern Prehistory*, eds. J. Becker, C. Beuger and B. Müller-Neuhof, 85–96. Vienna: Austrian Academy of Sciences.

Darwin, C. 1899. *The expression of the emotions in men and animals*, New York: D. Appleton And Company (1st ed. 1872, London: John Murray), доступно на <https://www.gutenberg.org/ebooks/1227>

Ekman, P. 1999. “Basic emotions”, in *Handbook of cognition and emotion*, eds. T. Dalgleish and M. Power, 45–60. Chichester: John Wiley & Sons

- Engelen, E.-M., Markowitsch, H. J., von Scheve, C., Röttger-Rössler, B., Stephan, A., Holodynski, M. and Vandekerckhove, M.** 2009. Emotions as Bio-cultural Processes: Disciplinary Debates and an Interdisciplinary Outlook, in *Emotions as Bio-cultural Processes*, eds. B. Röttger-Rössler and H.J. Markowitsch, 23–53. Springer Science + Business Media. https://doi.org/10.1007/978-0-387-09546-2_3
- Fleisher, J. and Norman, N.** eds. 2016. *The Archaeology of Anxiety: The Materiality of Anxiousness, Worry, and Fear*. New York: Springer. <https://doi.org/10.1007/978-1-4939-3231-3>
- Fugate, J. M. B. and Franco, C. L.** 2019. What color is your anger? Assessing color-emotion pairings in English speakers. *Frontiers in Psychology* 10, Article 206. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2019.00206>
- Graziano, M.** 2018. *The spaces between us. Story of Neuroscience, Evolution, and Human Nature*. Oxford University Press.
- Harris, O. J. T.** 2006. *Identity, memory and emotion in Neolithic Dorset*. Unpublished PhD Thesis. Cardiff University– School of History and Archaeology.
- Harris, O. J. T.** 2014. (Re)assembling communities. *Journal of Archaeological Method and Theory* 21 (1): 76–97.
- Harris, O. J. T.** 2016. Communities of Anxiety: Gathering and Dwelling at Causewayed Enclosures in the British Neolithic, in *The Archaeology of Anxiety: The Materiality of Anxiousness, Worry, and Fear*, eds. J. Fleisher and N. Norman. 121–139. New York: Springer. https://doi.org/10.1007/978-1-4939-3231-3_6
- Harris, O. J. T. and Sørensen T. F.** 2010. Rethinking emotion and material culture. *Archaeological Dialogues* 17: 145–163. <https://doi.org/10.1017/S1380203810000206>
- Hodder, I.** 2016. *Studies in human – things entanglement*. Ian Hodder. Е-књига, доступно на <https://www.ian-hodder.com/books/studies-human-thing-entanglement>
- Holodynski, M. and Friedlmeier, W.** 2010. *Development of Emotions and Emotion Regulation*. New York: Springer
- Hrdy, S. B. and Burkart, J. M.** 2020. The emergence of emotionally modern humans: Implications for language and learning. *Philosophical Transactions of the Royal Society B*. 375 (1803): 20190499 <http://doi.org/10.1098/rstb.2019.0499>
- Hunt, D.** 2018. *A Deep History of Emotion: an interpretive framework*. University of Southampton, Faculty of Humanities, Archaeology. Unpublished PhD thesis. Доступно на <http://eprints.soton.ac.uk/id/eprint/432081>
- Jackes, M. K.** 2004. Osteological Evidence for Mesolithic and Neolithic Violence: Problems of Interpretation, in *Violent Interactions in the Mesolithic: Evidence and meaning*, ed. M. Roksandić, 23–39. Oxford:Archaeopress.
- Klastr, P.** 2004. Hronika o Gvajaki Indijancima. Novi Sad: Kiša (оригинално издање Clastres, P. 1972. *Chronique des Indiens Guayaki*: Plon, coll. “Terre Humaine”)
- Koschut, S.** (ed). 2020. *The Power of Emotions in World Politics*. London: Routledge <https://doi.org/10.4324/9780429331220>
- Kotrschal, K.** 2013. Emotions are at the core of individual social performance, in *Emotions of animals and humans. Comparative perspectives*, eds. S. Watanabe and S. Kuczaj, 3–21. Springer Japan. https://doi.org/10.1007/978-4-431-54123-3_1

- Kumar, V. and Campbell, R.** 2022. *The better ape. The Evolution of the Moral Mind and How It Made Us Human*. Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/oso/9780197600122.001.0001>
- Kus, S.** 2016. “Concerning” Contributions to This Volume, in *The Archaeology of Anxiety: The Materiality of Anxiousness, Worry, and Fear*, eds. J. Fleisher. and N. Norman, 187–211. New York: Springer https://doi.org/10.1007/978-1-4939-3231-3_9
- Langdon, J. H.** 2022. *Human Evolution. Bones, cultures and genes*. Springer. <https://doi.org/10.1007/978-3-031-14157-7>
- Langs, R.** 1996. *The evolution of the emotion-processing mind*. London: Karnac books
- Lindenfors, P.** 2017. *For whose benefit? The Biological and Cultural Evolution of Human Cooperation*. Springer. <https://doi.org/10.1007/978-3-319-50874-0>
- Lomas, T., Case, B. W., Cratty, F. and VanderWeele, T. J.** 2021. A global history of happiness. *International Journal of Wellbeing* 11(4): 68–87. <https://doi.org/10.5502/ijw.v11i4.1457>
- Mason, W. and Capitanio, J.** 2012. Basic emotions: A reconstruction. *Emotion Review* 4(3): 238–244. <https://doi.org/10.1177/1754073912439763>
- Mitrović, M.** 2022. Iskopavanje prošlih osećanja: Kriza neolitizacije kroz refleksiju o emocijama. *Antropologija* 22(2): 55–73. <https://www.antropologija.com/index.php/article/view/123/119>
- Moïsi, D.** 2008. *La géopolitique de l’émotion*. Flammarion (превод: Mojsi, Dominik. 2012. *Geopolitika emocija*. Beograd: Clío)
- Nilsson Stutz, L.** 2016. The Importance of “Getting It Right”: Tracing Anxiety in Mesolithic Burials, in *The Archaeology of Anxiety: The Materiality of Anxiousness, Worry, and Fear*, eds. J. Fleisher and N. Norman, 21–40. New York: Springer. https://doi.org/10.1007/978-1-4939-3231-3_2
- Nowell, A.** 2021. *Growing up in the Ice Age: Fossil and archaeological evidence of the lived lives of Plio-Pleistocene children*. Oxford: Oxbow books
- Ortony, A., Clore, G.L. and Collins, A.** 2022. *The cognitive structure of emotions*. 2nd ed. Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/9781108934053> (1st ed: Cambridge University Press 1988).
- Overmann, K. and Coolidge, F.** *Squeezing minds from stones. Cognitive archaeology & the evolution of the human mind*. Oxford: Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/oso/9780190854614.001.0001>
- Panksepp, J. and Biven, L.** 2012. *The archaeology of mind: Neuroevolutionary origins of human emotion*. W. W. Norton & Company.
- Parkinson, B., Fischer, A. H. and Manstead, A. S. R.** 2005. *Emotion in social relations: cultural, group, and interpersonal processes*. New York: Psychology Press. <https://doi.org/10.4324/9780203644966>
- Petru, S.** 2018. Identity and fear – burials in the Upper Paleolithic. *Documenta Praehistorica* 45: 6–13. <https://doi.org/10.4312/dp.45.1>
- Plutchik, R.** 2001. The Nature of Emotions: Human emotions have deep evolutionary roots, a fact that may explain their complexity and provide tools for clinical practice. *American Scientist* 89/4: 344–350.

- Rappaport, M. B. and Corbally, C. J.** 2019. *The emergence of religion in human evolution*. Taylor & Francis.
- Rosenwein, B.** 2006. *Emotional communities in the early Middle Ages*. Ithaca, NY: Cornell
- von Scheve, C. and Salmella, M.**, eds. 2014. *Collective emotions: Perspectives from psychology*. Oxford: Oxford scholarship online.
- von Scheve, C. and Iser, S.** 2013. Towards a theory of collective emotions. *Emotion Review* 5(4): 406–413. <https://doi.org/10.1177/1754073913484170>
- Schwartz, J.** (ed.) 2017. *Rethinking human evolution*. Cambridge, London: The MIT Press.
- Smith, E. R. and Mackie, D. M.** 2015. Dynamics of group-based emotions: Insights from Intergroup Emotions Theory. *Emotion Review* 7(4): 349–354. <https://doi.org/10.1177/1754073915590614>
- Spikins, P.** 2015. *How compassion made us human? The evolutionary origins of tenderness, trust and morality*. Barnsley: Pen & Sword Archaeology
- Spikins, P.** 2017. Prehistoric origins: The compassion of far distant strangers, in *Compassion: Concepts, Research and Applications*, ed. P. Gilbert, 378–392. London: Routledge
- Срејовић, Д.** 1969. *Лепенски Вир. Нова праисторијска култура у Подунављу*. Београд: Српска књижевна задруга
- Sroufe, L. A.** 1996. Emotional development: *The organization of emotional life in the early years*. Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511527661>
- Stade, C. and Gamble, C.** 2019. In three minds. Extending cognitive archaeology with the social brain, in *Squeezing minds from stones. Cognitive archaeology & the evolution of the human mind*, eds. K. Overmann, and F. Coolidge, F., 319–331. Oxford: Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/oso/9780190854614.001.0001>
- Tarlow, S.** 2000. Emotion in archaeology. *Current Anthropology* 41: 713–746. <https://doi.org/10.1086/317404>
- Whissel, C.** 2023. *Engaging with emotion*. Springer Nature Switzerland. <https://doi.org/10.1007/978-3-031-21398-4>
- Willson, R. and Branch, R.** 2006. *Cognitive behavioural therapy for dummies*. Chichester: John Wiley & Sons.
- Wunn, I. and Grojnowski, D.** 2016. *Ancestors, Territoriality, and Gods: A Natural History of Religion*. Berlin, Heidelberg: Springer. <https://doi.org/doi:10.1007/978-3-662-52757-3>

Milica Mitrović

Archaeological Collection, Faculty of Philosophy, University of Belgrade

EMOTIONS UNDER THE STONE: DISCOVERING THE SENSIBILITY OF HUMANS FROM EARLY PREHISTORY

Keywords: emotions, prehistory, Stone Age, hominins, evolution, materiality, basic emotions, collective emotions, hunter-gatherers

Emotions, crucial to the conduct of everyday life, are recognised as significant for studies in many fields. However, there are only a few archaeological papers dealing with topics from the prehistoric period that have emotions as their main theme. In this paper, possibilities are presented with the intention of supporting more research on emotions in archaeology in general and especially in prehistoric pre-literary periods. By reviewing the theoretical approach and the results of the study of emotions from the aspects of psychology, anthropology and biology, as well as the previous knowledge about emotions of people from the Palaeolithic to the Neolithic, guidelines for future research were drawn up.

In order to study emotions in the past, it is necessary to accept the existence of: 1) universal emotions, or at least their basic characteristics, 2) collective and group emotions within communities, 3) strong connection of emotions with objects and the entire living and non-living environment. The existence of basic emotions is necessary because, based on modern knowledge, we assume that people in the past, under appropriate circumstances, experienced similar things to the ones we experience today. It is necessary to accept the existence of collective, shared emotions because prehistoric sites, especially in older periods, reflect the activities of the entire community. Moreover, archaeologists, as researchers of the past based on material remains, are invited to reveal, in addition to the cognitive side, its emotional side as well.

The existence of basic emotions was acknowledged by C. Darwin and studied later by evolutionary psychologists. There are different approaches to their study and the resulting lists (Tab. 1). The neurological approach considers the existence of primary emotional processes that take place in subcortical brain areas and are common to all mammals. Secondary cognitive processes of emotion interpretation, present in higher primates and humans, take place in the neocortex and are largely influenced by the socio-cultural context.

Although they have the biological prerequisites at least in the equal measure as higher primates, the material remains of *Australopithecus* do not bear evidence of a developed emotional life. A strong evolutionary pressure on the genus *Homo* occurred 1.8 million years ago when elaborate tools appeared – bifacial hand axes that display the cognitive and emotional capacities of humans. Works related to prehistoric periods consider the emotions of sadness, anxiety, fear, anger, and also compassion, through funeral rituals, conflict situations, everyday material culture, symbolism, in an individual and wider socio-cultural context.

All of the above imply that archaeology can provide an interdisciplinary contribution to the topic of emotions by broadening horizons, understanding the former behaviour of individuals, as well as social trends and the development of cultures.